

Søtvi Sogner

Kjærlighetens kår i Rendalen på 1700- og 1800-tallet

Om giftemål og samboerskap

Ugift samboerskap er i dag svært vanlig. Denne utviklingen tok til for alvor i 1970-årene og i 1980-årene tok det helt av. Hvert fjerde samlevende par er ugift i dagens Norge. Hva vet vi om ekteskap, samboerskap og kjærlighet i Rendalen i tidligere tider?

Jacob Breda Bull visste meget og tenkte mye – nettopp om det emnet vi har vært så dristige å velge i dag. Hans dikterfantasi og innlevingsevne, kombinert med hans grundige kjennskap til bygdas historie, gjør at jeg føler meg ganske så inkompetent i forhold.

Men enhver fugl synger med sitt nebb, og jeg med mitt. Jeg må si noen innledende ord om hva jeg baserer meg på. For 30 år siden registrerte jeg på kort alle opplysninger fra kirkebøkene i Rendalen i hundreårsperioden 1733-1828 og rekonstruerte alle familiene – med troløvelse, ekteskapsinngåelse, barnefødsler osv. Det var morsomt, men tidkrevende. Så kom edb og datateknologien. Det skulle bli slutt på tungvint kildearbeid for hånd. Ved å registrere kildene på data skulle det bli mulig å håndtere større datamengder og gjøre det hele raskere.

Men det var samtidig en tung overgang, med mange barnesykdommer. Cand. real. Lars Nygaard – nå i

Riksarkivet – gjorde en kjempeinnsats med å registrere og tilrettelegge Rendals-dataene for datamaskinell utnyttning. RHD i Tromsø hjalp også til med registrering.

I løpet av de siste 4-5 årene har Martha Gjelseth og Hans Henrik Bull laget en persondatabase for Rendalen. Den dekker en lengre periode enn jeg i sin tid gjorde med mitt håndarbeid – den går fra 1733 og helt fram til 1900, dvs så langt Datatilsynet gir adgang til slike følsomme data som personkildene er. Langt flere kilder er lagt inn – først og fremst folketellingene.

Opplysningene er lenket på personnivå. Bull er i full sving med å utforske materialet.

Denne artikkelen baserer seg på opplysninger fra Rendals-databasen, sammenholdt med opplysninger fra rettsprotokollene. Jeg vil se nærmere på par som gifter seg, par som er samboende uten å være gift, og par som går fra hverandre etter å ha hatt et forhold.

Jeg har brukt rettssaker og sammenholdt med hva databasen kan gi kunnskap om, for å få inntak til kjærlighetens kår i Rendalen. Det dreier seg om i alt ca. 100 rettssaker — 86 leiermålsaker for perioden 1764-97, og 21 konkubinatsaker 1847-1900.

Utviklingen over tid

To-tre par i Rendalen ble årlig stevnet for domstolen for leiermål på slutten av 1700-tallet. Ugifte mødre og ektepar som kom for tidlig i barselseng ble nemlig straffeforfulgt ved domstolene på 1600- og 1700-tallet. Leiermål – samleie mellom ugifte – ble kriminalisert i 1617. Paret ble ilagt en bot, og skulle dessuten skrifte offentlig i kirken. Dette gjaldt også om de var trolovet og skulle gifte seg, men boten de måtte betale for å ha kommet i barselseng for tidlig – den såkalte ekteskapsboten – var langt lavere enn boten for par som ikke giftet seg. Men barn født av trolovede – ”trolovingsbarn” – ble regnet som ektefødt og fikk arverett etter far. I annen halvdel av 1700-tallet ble først ekteskapsboten avskaffet. Deretter ble den rettslige forfølgelsen av ugifte mødre betraktelig lettet. I 1812 ble første og annet leiermål avkriminalisert, og mange ugifte mødre unngikk dermed forbryterstatus. Men så lenge det gamle systemet stod ved lag, var saksgangen som følger: Presten innrapporterte dem, og fogden reiste sak basert på prestens såkalte ”kunnskapsliste”.

Vanligvis møtte de innstevnede ikke opp. Da fikk de automatisk ”lagdag”, dvs ny møtedato. Innen den dagen opprant, hadde mange betalt boten og saken ble frafalt.

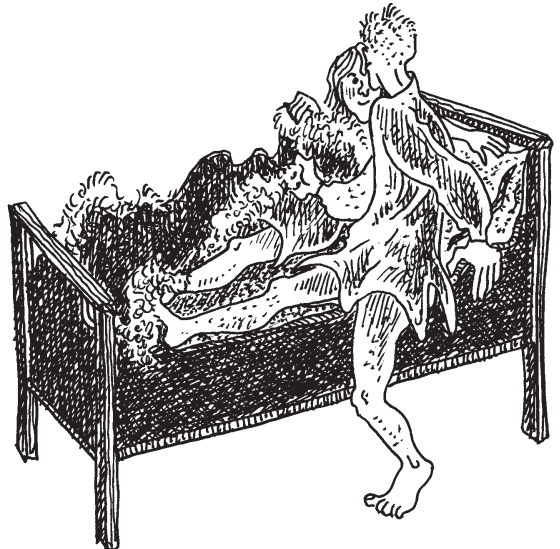
Noen hadde også rukket å gifte seg: Tolv par ble derfor ilagt ekteskapsbot i stedet for leiermålsbot. Det var — i hvert fall på kort sikt — en langt rimeligere løsning. Hvis begge betalte bot, kom det på 3 rd 36 s istedenfor 18 rd !

I to tilfelle døde han, i to tilfelle

døde hun før saken var avsluttet. I ett av tilfellene kan det se ut til at ekteskap var planlagt, men han døde og hun måtte betale sine 6 rd i leiermålsbot.

Paret ble behandlet som to individer og straffet deretter. For eksempel dersom han var militær — det er han i tolv tilfeller — fikk han ingen dom, men saken ble bare innrapportert til de militære myndigheter; militær straff synes å ha vært svært mild. I seks tilfelle var det hennes annet leiermål og hun ble ubønhørlig sendt på Tukthuset.

Det er imidlertid åpenbart at loven ble praktisert med lempe overfor de mange par, som vi fra databasen vet kom for tidlig i barselseng etter brylluppet, og som åpenbart ikke var innstevnet for betale ekteskapsbot. Vi vet nemlig at opp til 60 % av brudene var gravide ved brylluppet. De var langt flere i antall enn de tolv parene som møtte for retten. Disse tolv har trolig presten valgt å rapportere fordi de har vært ekstra sent ute med å melde fra om forestående bryllup.

Tallet på uektefødte og fødte før ekteskapsinngåelse stiger

Men tallet på uekte fødte barn steg utover 1800-tallet. Også antall ektepar som ikke bare ventet barn, men som også hadde fått barn før ekteskapsinngåelsen, steg kraftig. Mellom 1801 og 1900 var det 350 par som hadde ett barn født før giftermålet, og 75 par hadde 2-4 barn født før giftermålet. Det betyr sannsynligvis at antall samboerforhold også stiger.

Lovgiverne konsentrerte seg nå mer om å få skikk på ekteskapet. Offentlig trolovelse hadde vært påbudt siden 1589, men ble opphevet 1799. Vielsen alene var ekteskapsstiftende. Det skapte uklarhet omkring hvem som nå var å regne som eldste sønn dersom en planlagt vielse ikke ble gjennomført, kanskje pga en av foreldrenes utidige dødsfall? En forordning av 1851 sa klart fra at barn født før foreldrenes ekteskap var å betrakte som født utenfor ekteskap. Straffeloven av 1842 introduserte begrepet *konkubinats* for par som levde sammen som om de var gift. Straffen var bøter eller fengsel på vann og brød, ev. straffarbeid fra 6 måneder til 3 år. Konkubinatsparagrafen stod ved lag til 1972, midt under oppblomstringen av papirløse samliv!

Siden, som nevnt, første og annet leiermål ikke lenger var kriminalisert etter 1812, antok jeg at de mest sannsynlige kandidatene for å bli trukket for retten for å leve i et ekteskapsliggende forhold, konkubinats, men uten å være gift, ville være de parene som hadde flere enn to fødsler før ekteskapet. I alt 14 par hadde tre eller fire barnefødsler før giftermålet. I rettsproto-

kollene stod 19 par anklaget for konkubinats – et par tre ganger, slik at det totalt er 21 saker.

Men de to kildene samsvarte dårlig: Bare ett foreldrepar fantes i begge kilder! Hva mente så domstolen var at samboerforhold, et konkubinats?

Samboerskap eller konkubinats

I. Noen par levde i konkubinats fordi de allerede var gift og ikke hadde skilsmissepapirene i orden, og åpenbart heller ikke klarte å bringe dem i orden. Det var et lite antall.

Eksempel 1: Amund Amundsen og Dordi Toresdatter fra husmannsplassen Trøen under Andrå stod anklaget tre ganger for konkubinats, første gang i 1847. Han var gift, men ikke med Dordi. Presten hadde meldt dem for å ha levd sammen i fem år og å ha fått to barn sammen i løpet av den tiden – og ett hadde de sammen fra før. Amund var dagleier og underholdt hele familien samt Dordis gamle far som bodde hos dem.

Historien deres rulles opp: Amund var gift med Anne Knutsdatter Brænden i Fron og hadde fem barn med henne. Han hadde forlatt henne elleve år tidligere, fordi hun syntes han var en dårlig forsørger og ville ha ham til å stjele. (Hennes side av saken blir ikke gjort rede for!) Anne hadde kommet for syv år siden for å få ham hjem igjen, men han avsto. Men etter at han og Dordi hadde fått sitt første barn hadde han vært i Fron, der han hadde blitt idømt fem dagers fengsel med vann og brød. I 1847 ble han dømt til seks måneders straffarbeid, som var ment å være en mild dom siden han

ikke ellers hadde et kriminelt rulleblad. Dordi, som hevdet at hun ikke hadde visst han var gift da de først kom sammen, fikk ti dagers fengsel på vann og brød. De ble også ilagt saksomkostningene.

Neste gang de står for retten var seks år senere, i 1853. Da har de fått to barn til. Nå får han ni måneders straffearbeid, hun får 20 dagers fengsel.

Siste gang de står for retten er i 1861 – da er han blitt 58 år, hun 43. De har ikke fått flere barn, men de har fortsatt felles hushold. Straffen er igjen økt – for ham til ett års straffearbeid, for henne 25 dagers fengsel.

Eksempel 2: Fraskilt mann Jens Nilsen Lomnes – sølvsmed, husmaler og vektmaker – og ugift kvinne Pernille Johansdatter fra Trysil ble alt i 1846 dømt av Høyesterett til hhv 15 dagers straffearbeid og åtte dagers fengsel. Da hadde de to barn sammen. Så fikk de to til, etter den dommen, og ble igjen trukket for retten i 1850 og dømt til hhv ni måneders straffearbeid og seks måneders fengsel.

Jens hadde vært gift da han først innledet samlivet med Pernille i 1841. Alt året etter var han først blitt separert, fra bord og seng, og deretter fått skilsmisse ved kgl resolusjon. Men han hadde ikke fått rett til å gifte seg igjen!

Paret hevdet i 1850 at de ikke hadde levd samen de siste par årene. Men etter dom og soning fikk de nok et barn. I 1855 giftet de seg – han må ha fått innvilget rett til det – og det siste barnet var ektefødt i 1858.

Eksempel 3: I 1848 fikk Ole Engebretsen og Gjørn Eriksdatter Kvern-

husmoen sin dom.

Paret hadde en uekte sønn sammen, 18-19 år gammel. Men 13 år tidligere hadde hun giftet seg med en mann som forlot henne etter noen år. Noen formell separasjon eller skilsmisse var ikke inngått. Men fire år tidligere flyttet Ole inn på gården, etter anmodning fra sin sønn, for å ta seg av ham og holde gården ved hevd til gutten ble voksen; han betalte hennes gjeld, og gjorde avtale med henne om overdragelse til ham av gården mot føderådskontrakt, og skrev sønnen inn som arving i testamentet sitt. Siden den tid hadde de hatt felles husholdning. Men de hadde ikke levd sammen i fysisk forstand, ikke en gang ligget i seng sammen. Derfor erkjente de ingen straffeskyld. Men de manglet vitner til å underbygge sin påstand, og retten så ikke at samleie kunne utelukkes å ha funnet sted. Straff var derfor på sin plass, men en mild straff, fordi de var så gamle – han 55 og hun 51 – henholdsvis fem dager og ti dagers fengsel. Denne gangen fikk hun den strengeste dommen for hun var gift, mens Ole var ungkar.

II. Andre par som levde i konkubinatsforhold ser ut til å ha vært omstreifere. De var også få.

Eksempel 1: I 1849 tilstod Jens Madsen Rabstad og Ingeborg Torgersdatter, begge ugifte, at de i åtte-ni års tid hadde levd sammen som ektefolk og hadde fire barn. De hadde hele tiden vært på vandring. Han arbeidet som skorstensfeier og kakkelovnspusser, og sommerstid tok han arbeid som slåttekar. Hun hjalp ham med ovnspus-

sen og var dessuten dagarbeider. Hun tilstod dessuten at hun hadde hatt barn med tre forskjellige andre menn – en 16 år gammel datter født i Stor-Elvdal, en 13 år gammel datter født i Tolga, en elleve år gammel sønn født i Tynset.

Paret ble dømt for både konkubinat og omstreiferi – han fikk fem dagers fengsel på vann og brød for hver av de to lovbruddene, hun fikk fem dager for omstreiferi, men ni dager for konkubinat – det ble påplussset fire dager pga hennes forhold til de tre tidligere mennene.

Eksempel 2: Knut Christiansen og Maria Magdalena Carlsdatter, begge ugifte og uten kriminelt rulleblad, ble i 1851 dømt for konkubinat, omstreiferi og tiggning. Hun var 25-26 år — etter hva hun selv sa og hva retten anslo – og var nylig kommet ut etter et års opphold på Tukthuset i Trondheim for å bli konfirmert. De to hadde møttes på veien i Gauldalen, og hadde siden reist sammen både i Trøndelag og Sverige, på Toten og i Østerdalen. Sammen hadde de et barn. Knut måtte svare ti daler i bot og sitte ti dager i fengsel, Maria Magdalena fikk åtte daler i bot og 15 dager i fengsel.

Begge disse sakene er interessante. Det dreier seg trolig om de reisende, tater eller romanifolket. Blant dem finnes typisk skorstensfeiere, ovsnpussere, messingarbeidere o.a., og det er også typisk at de er omvandrende. I kildene ser det vanligvis ut til at de omtales som omstreifere. Deres historie er lite kjent. Og ut fra et giftermålsperspektiv, er det uhyre interessant at de ofte ikke synes å ha praktisert ekte-

skapsinngåelse, men har et system med livslangt samliv, ofte kombinert med strenge seksualnormer. Nettopp i 1840-årene begynte myndighetene å interessere seg for dem som gruppe. Men deres – i myndighetenes øyne – ustabile liv førte ofte til fengsling og oppbryting av samliv, som igjen kan ha ført til at kvinnen og barna kan ha blitt nødsaget til å reise med andre menn for å overleve.

III. Noen par levde i konkubinat fordi de ikke hadde somlet seg til å gifte seg. Det var de fleste – halvparten av alle. Jeg fant dem i databasen som gift – fra to dager til fem og et halvt år etter dommen. Ville de ha giftet seg i alle fall, uansett dommen? Vi vet ikke. Men felles for dem var at de alle hadde et yrke som gav forsørgelse for en familie – husmaler, veiarbeider, tømmerhogger, smed, snekker. I ett tilfelle ble saken utsatt fordi mannen – som var tjenestegutt – kunne legge fram brev fra presten om at paret hadde tatt ut lysning. Men det ble krevd bekreftelse fra

presten på at vielsen virkelig fant sted. Og ganske riktig, en måned senere var paret gift – i vielsesregisteret er han registrert som arbeider, som tjenestegutt kunne han ikke være husstandsoverhode.

Denne største gruppen synes å representere ”normal”-holdningen til det å gifte seg. For vender vi tilbake til de 13 parene med to til fire fødsler før bryllupet – parene som vi ikke fant anklaget for konkubinat, så giftet også alle de seg, men uten å bli trukket for retten. Blant de 13 finner vi seks gardbrukersønner som senere overtar gården – blant konkubinatanglagede forekommer ingen bønder. Vi finner også seks losjerende – dvs menn som har skaffet husvære for en familie og som også har rett til å arbeide selvstendig og ikke er underlagt pålegget om å ta tjeneste (jf. det nettopp nevnte eksemplet).

Presten har funnet for godt ikke å anmelde disse – trolig fordi han kjente til deres relativt solide fremtidsutsikter. Det var stadig vekk den lokale prest som innrapporterte tilfellene til domstolen. Trolig har presten utøvet et visst skjønn, og innrapportert fortrinnsvis dem som han hadde mistanke til ikke hadde konkretisert gifteplanene helt ennå, og derfor kunne komme til å gli ut! Sammenligningsvis, fra 1700-tallet her vi eksempler på slikt ”preste-skjønn”, nå presten døpte et barn som ektefødt, trass i lovens bokstav, dersom han trodde paret ville komme til å gifte seg.

IV. Noen få par stod fritt til å gifte seg, men gjorde det ikke – uvisst av

hvilken grunn. De representerer et slags motbilde til det å gifte seg.

I 1852 ble ett par frifunnet for konkubinat-lovbruddet – den eneste frifinnelsen i materialet. Det er den lokale Casanova, 45 år gamle landhandler Johan Strømsø, utenbygdsfra. I databasen har vi ham registrert som far til fire uekte barn med tre forskjellige kvinner – to av barna (født 1840 og 1841) har han med den kvinnen han står anklaget for konkubinat sammen med, Anne Halstensdatter, 39 år. De to andre barna, født 1839 og 1844, nevnes ikke under rettssaken.

Anne var også utenbygds fra. Hun var kommet til Rendalen 12-13 år tidligere. Først var hun i tjeneste hos Strømsø, siden ble hun forsørget av ham, uavhengig av hva slags tjenester hun ytet. I fem år bodde hun hos ham på Storstu Berger – der de fikk to barn sammen, det ene barnet døde senere – så to år på Brattbakken hvor hun var husholderske og noen ganger også delte seng med ham. Senere leide han rom til henne på forskjellige gårder, mens han flyttet omkring. Så hadde han kjøpt Elvål, der de begge hadde bodd siden sist sommer og inntil for 3-4 uker siden da han flyttet ut av Rendalen. På Elvål hadde de sovet på samme rom, men ikke i samme seng, og ført hus sammen.

Begges utsagn var overensstemmende, men landhandleren presiserte at når de sov på samme rom, skyldtes det at det andre soverommet var opptatt av et annet par, og dette ble det ført vitner på.

Begge hevdet at trass i at de hadde to barn sammen, så hadde de ikke levd sammen som mann og kone. Hun had-

de vært hans tjenestejente og senere husholderske. Pga av dårlig helse klar- te hun ikke å forsørge seg og barnet, og han hadde lovet å forsørge henne resten av livet. Han følte ansvar for bar- net, men han hadde ikke råd til å leie hus til dem separat, derfor bodde de sammen på Elvål.

Retten fant at det var ikke bevist at hun hadde hatt en husmors rolle i hus- standen. To soverom var ikke tilgjengelig. Deres seksuelle forhold var ikke be- vist. Juridisk sett hadde de derfor ikke hatt felles hushold. Frifinnelse for kon- kubinat ble resultatet.

Diskusjon

Retten overveielser gir glimtvis anled- ning til å følge ulike oppfatninger av hva som konstituerte konkubinatt, i norm og praksis. Ifølge loven bestod konkubinatt av to elementer: ulovlig seksuelt samliv og ikke-berettiget ekte- skapelig husførsel. Materialet er be- grenset, men gir inntrykk av at paret argumenterte ut fra det første, det var man jo vant til av gammelt var et straf- febelagt tabuområde! Mer utslagsgivende for retten var det siste. Seksuelle feiltrinn hadde man lang erfaring med – ikke på noen måte var det akseptabelt, og det konstituerte da også et viktig element i disse sakene. Men langt alvorligere i rettens øyne var det å føre felles husholdning som om man var gift, og med fordeling av arbeidsopp- gaver mellom mann og kvinne som om de var mann og hustru. Konkubinatt- sakene dreier seg om kontroll med hushold. Av hensyn til skattlegging, ar- velov og offentlig anstendighet var det uakseptabelt med et ekteskapslignen-

de forhold. Det ble opplevd som et an- grep på selve samfunnsstrukturen.

Det var alvorlig. Så alvorlig at man kan spørre hvorfor det ikke hadde vært slike saker tidligere? De mange gravide brudene kunne jo tyde på at samboerskap. Jeg tviler på det. Selv om det hadde vært vanlig å vente barn når man giftet seg, var ikke det ensbety- dende med at paret hadde etablert seg i felles hushold. Nattefrieri, ja, for- trinnsvis på lørdagskvelden. Kildene ellers indikerer ikke felles hushold før ut på 1800-tallet der vi nå befinner oss. Vi har den omvandrede Eilert Sundt som sannhetsvitne på at så var tilfelle da. På 1800-tallet økte befolkningen dessuten så mye raskere enn tidligere, og utvidelsen skjedde via enklere fami- liehushold som sprang opp noe hvert sted. Flere og enklere husmannsplas- ser og oppsplitting av bruk i mindre enheter. Illegitimitetstallene økte sterkt. Giftermål ble utsatt ikke bare til etter at bruden var blitt gravid, men til etter at barnet var født, sågar til etter at flere barn var født, slik vi nettopp har sett. Utfordringene som myndig- hetene stod overfor var mye større enn tidligere.

Kildematerialet gir også et visst grunnlag for å hevde at det viktigste for de giftelystne var å finne en part- ner som de så seg tjent med. Som de kunne føle kjærlighet for.

La oss se på leiermålssakene på slut- ten av 1700-tallet. Hva forteller de? Jo, de to-tre sakene per år må sees i sam- menheng med de ti-tolv giftermålene som ble inngått årlig. Av de nesten 100 leiermålssakene i den undersøkte peri- oden (86 for 1764-97) endte ca. 15 % med ekteskap. Omtrent like mange til-

felle kunne ekteskap ikke komme på tale – fordi partene ifølge loven var for nært beslektet, eller fordi en av partene døde, fordi mannen frasa seg farskapet, eller fordi kvinnen hadde rykte for lettsindighet.

Det betyr samtidig at i 2/3 av sakene nektet de tidligere kjærestene å noe mer med hverandre å gjøre. De stod imot det presset som ble lagt på dem av lov og religion, og betalte seg heller ut av den situasjonen de var kommet opp i. Noen betalte de tunge bøtene straks, og saken ble da frafalt. Men vanligere var det at dom ble felt for at bøtene skulle betales senere.

I et par saker gifter parene seg svært mange år senere – i et tilfelle gikk det 16 år. Muligheten for likevel å bli gift med ungdomskjærestene må ha stått åpen så lenge den andre parten ikke giftet seg med en annen.

Eksempel: I 1778 ble Hågen Mor-

tensen – Nordre Unset og Anne Hågensdatter – Elvål dømt for leiermål. Fem år senere ble Hågen for annen gang – som det heter – *stevnet for retten for å ha besvangret en uberyktet pike, Marit Embretsdatter Romundstad*. Denne gangen giftet han seg. To år senere ser vi at han gamle kjæreste, Anne, ble dømt for leiermål med Ole Helgesen Finstad. Dette var annen gangs forseelse for Anne, og mange år før annen gangs forseelse var avkriminalisert. Dessuten var det skjedd med to forskjellige menn. For henne gikk veien til Tukthuset i Christiania. Inntil Hågen giftet seg med Marit kunne Anne ha hatt håp om ekteskap med ham. Ryktet hennes var i hans hender. Det var i stor utstrekning opp til mannen å påvirke hvilken videre skjebne det første kjærlighetsmøtet ville få for kvinnen.

På den bakgrunnen er det interessant hva slags oppkallingspraksis de ugifte mødrene fulgte når de døpte barna sine. For gutter er det mulig å se om de ble oppkalt etter farfar eller morfar – ifølge reglene skulle farfar oppkalles først, deretter morfar. Det er 29 gutter i materialet. Fire av dem ble ikke oppkalt, av de øvrige var to oppkalt etter faren, fem etter morfaren og hele 18 eller 62 % var oppkalt etter farfar, helt i tråd med oppkallingsreglene! Hva kan det ikke ha ligget av forhåpninger for barnets fremtid i det?

Sølvi Sogner
Professor
Historisk Institutt
Universitetet i Oslo
Blindern, 0330 Oslo
E-post: solvi.sogner@hi.uio.no